

19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Kafkasya'da Milli Kimliğin Oluşumunda Kafkasya Aydınları

Bayim Abdulla*

Kafkasya farklı kültürel etnik grupların yaşadıkları, çeşitli dillerin konuşulduğu, zengin geçmişi olan, Avrupa ve Asya'nın kavşağında önemli bir jeopolitik konumu olan eşsiz bir bölgedir. Tarih boyunca Kafkasya işgale maruz kalmasına rağmen yerel Türk Müslüman halklar ulusal kültürlerini korumayı başarmışlardır. 19. yüzyılda bölge Çarlık Rusya'sının işgali altında az gelişmiş, feodalizm kalıntılarının hala sürdüğü ve cehaletin hakim olduğu bir bölge olarak kalmaktaydı. Buna rağmen halk arasında entelektüel aydınlar yetişmekte idi.

Kafkasya'nın Türk halkının gaffet uykusundan uyandırılması, sıradan vatandaşlar arasında aydınlanma fikirlerinin teşvik edilmesi ortaya koyulmuş en önemli hedeflerden biriydi. Bu amaçla, her şeyden önce halk içinde mevcut olan okuma yazma bilmemenin aradan kaldırılmasını, okuma ve yazma eğitiminin yaygınlaştırılmasını, halkın özgürlük mücadelesinin sistematik bir şekilde kurulmasını ve bu doğrultuda kapsamlı girişimlerde bulunulmasını öngörüyordu. Bu amacı ellerinde bayrak tutan Türk düşünür ve aydınları, Rusya'da yaşayan Türkler arasında aydınlanma fikirlerini teşvik etmek, nüfus içinde cehaleti gidermek, Türklerin ulusal kimliğini korumak ve Türk dünyasını canlandırmak için faaliyete geçtiler. 19. ve 20. yüzyılın başlarında, Türk Müslüman ulusunun aydınlanmasında, milli kimliğinin oluşumunda, tarihin sallanan dönemlerinde kendi hayatları pahasına idealleri için mücadele eden Kafkasya entelektüellerinin çalışmaları yadsınamazdır.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayan aydınlanma harekâtı, yeni okulların açılışı sıradan vatandaşlar arasında milli uyanış hissini yaranmasının temellerini attı.

Genel olarak Rus İmparatorluğu ve Kafkasaya'da, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kimliğinin oluşumu, Türk-İslam kültürünün gelişmesi ve yeni okulların kurulmasında İsmail Gaspıralı, Mirza Fatali Ahundov, Hasan Bey Zardabi, Ali Bey Huseynzade, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi şahısların

* Araştırmacı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü, Bakü/
AZERBAYCAN, bayim.abdulla@gmail.com

büyük hizmetleri ve katkıları olmuştur. Türkçülüğün gelişmesi, halkın eğitimi, aydınlatılması milli, İslami ve manevi değerlerin yok olmaması için ellerinden geleni yapan bu dâhiler, o dönemin kamu politik düşüncesinin tarihinde önemli adımlar atmış ve farklı zamanlarda, ayrı şovenistlerin ve devlet görevlilerinin sert tepkileri ile karşı karşıya gelmişlerdir.

Çarlık Rusyası kontrolündeki topraklarda yerel halkların isyan etmesini, ezilen halkların özgürlük mücadelesine kalkmalarını engellemiş ve “parçala, hüküm et” politikasını hayata geçirmiştir.

Çar Rusyası'nın yürüttüğü bu politikaya karşı Kafkasya'daki Türk Müslüman halklar arasında başlatılan Kafkasya Ulusunun Uyanışı ve Türkçülük harekâtının temelini oluşturan Pantürkizm ve İslamcı görüşleri genişletildi. *Pantürkizm ideolojisi 19. yüzyılın sonunda resmî kültürel “Ruslaştırma” politikasına bir cevap olarak doğan ve henüz uygulanmamış, Rusya'daki tüm Türklerle Osmanlı Türkleri arasında bir bağ oluşturacağı düşünülen kültürel Türkçülük ideolojisidir.*¹

Çarlık esaret altına aldığı halkları dini hurafat içinde tutmaya, onların yazma-bilme eğitimini engellemeye çalışmış, Ruslaştırma politikasını uygulayarak, yerel halkların, özellikle Türk-Müslüman halklarının dilini, kültürünü ve dinini kısıtlamıştır. *1867'de kabul edilmiş eğitim hakkında kanunda Kafkasya'daki eğitim kurumlarında yerel diller zorunlu dersler listesinden çıkarılmıştır.*² Böylelikle, imparatorluk genelinde Ruslaştırma politikasının uygulanması yönünde önemli adımlar atıldı. Ana dili öğretimi yalnızca imam okullarında devam ettirildi. Halkın önde gelenleri bu okullarda uygulanan eğitimin konusu ve öğretim metotlarına karşı itiraz ediyorlardı.

Çağın deha düşünürlerinden olan Mirza Fatali Ahundov, mevcut alfabeyi basitleştirmek ve daha sonra Latin alfabesine değiştirmek için mücadele etmiştir. *O, bu amaçla 1863'te İstanbul'a geldi ve Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'ya İslami alfabenin reformu üzerine çalışmalarını sunmuş, ancak bu görüşmelerden olumlu bir sonuç alamamıştır.*³

Sosyoekonomik değişimlerin ve Rusya'nın Müslüman nüfusu arasında yayılan yeni kültürel eğilimlerin etkisi altında 19. yüzyılın 70'li yıllarında bazı okullarda “usul-i cedid”e geçit almaya başladılar. *Usul-i cedid, öncelikle okuma-yazma öğretiminde*

1 Jacob M. Landau, *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004, s. 30-31.

2 *Azerbaycan Tarihi*, IV cilt, Elm, Bakı 2008, s. 346.

3 Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Seçilmiş eserleri*, düzenleyen Tofiq Hüseyinoğlu, “Avrasiya Press”, Bakı 2005, s. 134.

*bir yenilik idi. Usul-i cedid okullarının en önemli tarafı ilk defa burada ilmi bilgilerin temellerinin ana dilde öğretilmesiydi.*⁴ Yeni eğitim metodlarında medrese sisteminden kurtulmak, öğrencilerin modern eğitim ekipmanları ile donatılmış okullarda okuması amaçlanıyordu.

Aynı zamanda, “usul-i cedid harekâtı, geleneksel İslami eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak başladı ve daha sonra panislamist ve pantürkist bir karakter de taşımaya başladı. Çünkü bu harekât müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynamasını istiyordu. Bunun için okuma yazma yönteminden başlayarak öğretimde yeni dersler, yeni araç-gereçler, yeni metod ve tekniklerin kullanılmasını istiyorlardı. Medreseden ayrı okullar kurdular, buradaki okuma öğretme yöntemini değiştirdiler, okumanın yanında Türkçe yazmayı da öğretmeye başladılar.”⁵

19. yüzyılın sonunda Türk halklarının uyanışı arttı, Türk halkları arasında Türkçülük fikirleri yaygınlaştı. İsmail Gaspıralı, Rusya'daki Türk Müslüman halkın ulusal bilinçlerinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. *İ. Gaspıralı tarafından ortaya atılan Türk halkları arasındaki “dil, düşünce ve işte birlik” fikri uzun süre Rus İmparatorluğu baskısı altında olan Türkler arasında hızla yaygınlaştı.*⁶

O, “dil, düşünce ve işte birlik” tezini esas tutarak Cedidcilik reformunun genişlemesinde aktif bir katılımcı oldu. İ. Gaspıralı tarafından desteklenen bu harekât, kısa bir sürede Rusya'nın Türk Müslüman halklarını kapsamıştır. *Gaspıralı, eski öğretim usulüne karşı, usul-i saviye adını verdiği ve okuma yazmayı çok çabuk öğreten yeni bir metod geliştirmiş, usul-i cedid mektepleri denilen yeni okullar açmış ve açtırmıştır. 1884'te Bahçesarayda açtığı “birinci mekteb-i cedid” Rusya Türkleri arasında hızla yayılmış, 1914'te onların sayısı 5000'e ulaşmıştır.*⁷ Cedid okullarından Kafkasya'da daha çok Azerbaycan ve Dağıstan'da mevcuttu.

İ. Gaspıralının başlıca amacı değişik coğrafyalara dağılmış, hakları ellerinden alınmış Türk dilli halkları birleştirmek, bilincleştirilmek, Türk halklarının haklarını savunmak ve millî kimliklerini kaybetmemek için mücadeleye seslemek idi. O, Türk dünyasının dehalarından biri olarak görülmüş, Türklerin bir millet olması, Türk

4 *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Elm, Bakı 2008, s. 350.

5 Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid Okulları, <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf>.

6 Akdes Kurat Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 496.

7 İbrahim Sarı, *Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı: Türk Dünyasının Manevi Şahsiyeti*, 2016, NoktaE-Book Publishing, Antalya, s. 81.

dünyasını bir araya getirmek amacıyla rehber olmuş, Türk ulusunun kurtuluş kahramanlarından birine dönüşmüştür.

O, kendinin yöneteceği bir gazete açmak istediği halde, Çar hükümeti bu isteğe olumlu yanıt vermezdi. Buna rağmen, o, Türkçülük ideolojilerini bazı gazetelerde yayınladığı makalelerde halka iletliyordu.

“Simferopol’da rus dilinde çıkarılan “Tavrıda” gazetesi ile yakın iş birliği yapmaya başlar, Simferopol’da “Tonguç”, Tiflis’de Ünsizade kardeşlerinin matbaasında “Şafak ve Letaif”, “Ay”, “Yıldız” ve “Güneş” isimli kitapçıları yayınladı. 1882’de “Tavrıda” gazetesinin bazı bölümlerinde çıkarılan makalelerini bir araya getirerek “Rusya Müsülmanları” ismi ile 54 sayfalık Türkçe kitap yayınladı. Eserde yazar kendisini Rusya’nın sadık tebaâ gibi anlatsa da, Türk Tatar toplumunu açık-aşık birliğe, Avrupa kültürüne odaklanmaya sesledi”.⁸

Çar hükümetine üç defa müracaat ettikten sonra İ. Gaspıralı’ya gazete yayınlama izni verildi. Böylelikle, *10 Nisan 1883 yılında “Tercüman” gazetesi yayımlandı. İlk yıllarda 320 kopya ile yayımlanan gazetenin basın sayısı sonralar 20 bine ulaştı. “Tercüman” gazetesi, 1905 yılının 10 Şubat tarihinden 1918 yılına kadar yalnızca Türkçe yayımlandı.*⁹

İ. Gaspıralı’nın çıkardığı “Tercüman” gazetesi yalnız Rusya’da değil, onun sınırları dışında da – Osmanlı, Mısır, Çin, Türkistan ve Avrupa’nın birçok ülkesinde okunmuş, burada yetişen aydınların Türkçülük, İslamcılık fikirlerinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Şu da bir gerçek ki, “Tercüman” gazetesinden önce 1875 yılında basılan “Ekinci” gazetesi Çar Rusyası’nda Türkçe basılan ilk gazete olmuştur. Hasan Bey Zerdabi bu gazete ile Azerbaycan’da millî matbuatın temelini koymuştur. H. Zardabi’nin gazetesine “Ekinci” ismini seçmesinin enteresan tarihi vardır. O, bunu şöyle izah etmiştir: “*Gazetenin ismini “Ekinci” koydum ki, sanki burada konu yalnızca tarım ve ziraat olacak. Bu vasıta ile izin alabildim.*”¹⁰

Onun bu isimle Çar hükümetinin baskısını azaltmak ve gazetenin asıl gayesinden asıl amacı dikkatleri dağıtmaktı. “*Ekinci” gelişmiş düzey eğitim, demokratik fikirleri teşvik ediyor, batıl inanca, eğitimsizliğe ve cehalete karşı geliyordu. O, eğitim ve yetiştirme konularına özellikle önem verir, okullarda yeni eğitim metotlarını uygulamayı destekliyordu. Anadilinin saflığı için daim mücadele ediyordu.*¹¹

8 Abid Tahirli, *Bütün Türklerin Tarcumanı*, Ozan neşriyatı, Bakı 2012, s. 10.

9 Tahirli, *age.*, s. 11.

10 Akif Aşırh, *Azerbaycan matbuat tarihi (1875-1920)*, “Elm ve Tehsil”, Bakı 2009, s. 16.

11 *Azerbaycan Tarihi*, C IV, Elm, Bakı 2008, s. 362.

“Ekinci” gazetesi Azerbaycan’la birlikte, tüm Rusya Müslümanları tarafından okunuyor, hatta Avrupa’ya kadar yayılmıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı nedeni ile Çar hükümeti yerlerde baskıyı artırmış, gazetelerde politik görüşlü yazıların basılmasına izin verilmemiştir. 1877’de bu nedenle “Ekinci” gazetesinin yayımına son verilmiştir. *“Ekinci” gazetesinin yayımına son verilmesinin asıl nedeni Osmanlı-Rus savaşı döneminde gazetenin Türkiye’nin yanında olması idi.*¹²

1877’de yayımına son verilen “Ekinci” gazetesinden sonra 1879’da Said Efendi Ünsizade Tiflis’te “Ziya” isimli haftalık gazete, 1882’de “Ziyayi-Kafkasiyye”, 1883’de “Keşkül” gazeteleri yayınlanmaya başladı. *Bu gazeteler de selefleri olan “Ekinci” gazetesi gibi millî-kültürel problemlerimize yönelik makaleler basıyor, ülke içinde ve dünyada olan siyasal-toplumsal olaylara kendi sayfalarında yer ayırıyorlardı.*¹³

19. yüzyılın 80’li yıllarında Kuzey Kafkasya’da da gazete ve dergi sayısında artış görülmektedir. *Stavropol’da “Kuzey Kafkasya”, Vladikafkaz’da “Kazbek” ve “Yeni Terek” gazeteleri basılmıştır. “Kafkasya”, “Yeni eğitim”, “Tiflis vereqeleri”, “Kaspi” gazetelerinde Kafkasya halklarının kültürel, tarihi ve politik hayatları hakkında makaleler bulunmuştur.*¹⁴

Bununla birlikte, Çarlık ayrımcı politikasının bir sonucu olarak, 1891-1903 yılları arasında ana dili olan basın yayını geçici olarak askıya alındı. Azerbaycan’da aydınlar her zaman ana dillinde basın için mücadele etmiş ve bu amaç için Çara başvuru yapmalarına rağmen, hükümet bu isteklerini geri çevirmiştir.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kafkasya’da yeni entelektüel kuşağı genişlenmekte idi. Bu entelektüel kuşağın önde gelen temsilcilerinden Ali Bey Hüseyzade, Ahmed Bey Ağaoğlu ve Alimerdan Bey Topçubaşov Türk ulusunun, Türk kimliğinin, Azerbaycan’da demokratik fikirlerin oluşumunda özel bir rol oynamış, Çar hükümetinin baskısı altında ezilen Türk Müslüman halklar arasında birlik kurulmasında önemli rol oynamış, millî istiklal mücadelesinde önemli şeyler yapmışlardır. Onlar 1918’de Doğu’da kurulan ilk Demokratik Cumhuriyetin kurulmasında yer almışlardır.

1905-1907 yıllarında Rusya’da işçi-köylü devrimi basının gelişmesinde önemli bir olay oldu. Ülkede yaşanan devrimci mücadeleyi kullanarak Azerbaycan aydınları Çarlık hükümetine başvurmaya karar verdi. A. Topçubaşov, A. Ağaoğlu, A. Hüseyzade, F. Vezirov Çar hükümetine sunmak için 17 maddeden oluşan

12 Haqani Mammadov, *Aydınlarmızın İstiklal Mücadilesi*, Biznes Üniversitesi, Bakı 1999, s. 18.

13 Mammadov, *age.*, s. 18.

14 Rafiq Qurbanov, *Kafkaz Tarihi*, Zardabi LTD, Bakı 2008, s. 371.

“Müslümanların ihtiyaçları” adlı bir proje hazırladılar. *Başvuruda Müslümanların kamu-hayatları, onların askerlik hizmetlerine katılmaları, eğitim gibi konularla birlikte, kendi dillerinde basın bültenlerinin yayınlanmasına izin verilmesi yansıtılmıştır.*¹⁵

Çar hükümeti kenar köşelerde kendi dillerinde gazetelerin basılmasında bazı güzestler verdi. 1905 haziranında “Hayat” gazetesi *Zeynalabdin Tağyev’in mali desteği ile yayınlanmıştır.*¹⁶ “Hayat” gazetesi uzun sürelik bir aradan sonra Azerbaycan’da yayınlanan basın bülteni oldu. *Gazete Azerbaycan’ın kamusal fikrinin ve millî uyanış duygularının gelişmesine güçlü destek oldu.*¹⁷ Bu gazete yalnızca Kafkasya’da değil, Türk halklarının yaşadıkları coğrafyada – Volga nehri boyunca, İran, Orta Asya ve Türkiye’de de okuyucu kitlesine ulaştırılıyordu. “Hayat” gazetesi Türk ve Müslüman halklarının millî uyanış harekâtları ile aynı zamana denk gelmiş ve bu süreçlerin organize edilmesine katılmıştır.

“Hayat” gazetesinin editörlerinden Ahmed Bey Ağaoğlu millî uyanış uğruna çalışmış, Türk Müslüman halklarının hakları için mücadele etmiş ve daha sonra bu faaliyetlerinden dolayı Çar hükümeti tarafından takip edilmiştir. O, siyasi faaliyetini bir süre Türkiye’de devam ettirmiş, daha sonra 1918’de Bakü’ye dönerek yeni kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) oluşumunda aktif rol almıştır. Daha sonra Türkiye’de Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliği ile başlatılan millî mücadelenin ön saflarında yer almıştır.

A. Ağaoğlu’nun modern düşünceli bir insan gibi yetişmesinde eğitim aldığı ve iletişimde olduğu Fransız çevre ve Fransız yazarlar önemli rol oynamıştır. O, 1897’de Bakü’ye döndükten sonra ilk önce Rusça basılan “Kaspi” gazetesinde, daha sonralar A. Hüseyinzade ile beraber “Hayat” gazetesine editörlük yapmıştır. “Hayat” gazetesinde bir yıl çalıştıktan sonra “İrşad” gazetesinde faaliyetini devam ettirmiştir. *“İrşad” yalnız halkın hareket edeceği yolu göstermiyor, karşıya çıkacak zorlukları, mezhep ihtilaflarını ortaya atar, toplumu birleştirecek değerleri yayıyordu.*¹⁸

“Hayat” gazetesinin diğer editörü, dönemin Türkçü, özellikle de Turancı fikirleri ile ünlü olan, eserlerini Turancı imzası ile yazan, Türkçü-Turancı gençlerin yetişmesinde önemli yer almış şahsiyetlerden biri de Ali Bey Hüseyinzade’dir. Onun Türkçülük, Turancılık görüşleri 1890’dan itibaren kendini göstermeye başlamıştır.

15 Dilara Seyidzade, Azerbaycanskie deputati v Qosudarstvennoy Dume, Azernesr, Bakı 1991, s. 8.

16 *Azerbaycan Tarihi*, V cilt, Elm, Bakı 2008, s. 179.

17 Camil Hasanlı, “Ali Mardan bek Topçibaşev—pobornik prav musulman”, *Liçnost*, sy. II (62), 2013, ss. 48-56, s. 49.

18 Aşırılı, *age.*, s. 72.

O, Türkiye’de eğitim alırken Genç Türk Harekâtına katılmış, “İttihad ve Tarakki” cemiyetinin kurucularından biri olmuştur. Onun fikirlerinin şekillenmesinde dedesi Kafkasya’nın Şeyhülislamı Şeyh Ahmet Salyani ve Mirze Fatali Ahundov’un büyük etkisi olmuş, çocukluktan itibaren ulus, vatan sevgisi oluşturulmuştur.

Yusuf Akçura 1928’de kaleme aldığı “Türkçülüğün tarihi” kitabında Ali Bey’i şöyle anıyor: *Şeyh Salyani, Vagif’in Türkçe şiirlerinden daha fazla zevk aldığı söylemeye cesaretini gösterirdi. Mirza Fatali, Azerbaycan’ın dil milliyetçiliğinde hizmet veren düşünürlerden biridir. Bu iki büyük Azerbaycanlının, Ali Bey’in lise öğretiminde itibaren Türk diline, Türkiye’ye ve Türklere olan bağlılığının oluşmasında bu iki büyük Azerbaycanlının etkisi tartışılmazdır.*¹⁹

A. Hüseyinzade’nin “Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir” eseri Türkçülük görüşlerinin ifade edildiği en mükemmel eserdir. 1905’de “Hayat” gazetesinin 4-cü sayısından itibaren basılan bu makalede Türk halkları, Türk dilinin kökeni, bu dilde konuşan insanların tarihi geçmişi hakkında geniş bilgi verilmiştir.

“Hayat” gazetesinin yayın hayatına son verildikten sonra o, 1906’da “Füyuzat” dergisini çıkardı. Bu dergide iş birliği yapan yazarlar, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri ile sadece Azerbaycanlı’ları değil, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu’na dahil olan diğer Müslümanları da “ulusal-kültürel özerklik” sloganı ile bir araya getirmeye çalıştılar. Ali Bey “Füyuzat” dergisinde yazdığı yazılardan birinde şöyle diyordu: *“Bize fedai lazımdır! Türk hissiyatlı, İslam itikatlı, Avrupa (Modern) kıyafeli fedai”. Onun bu fikri füyuzatçı basın tarafından geliştirilerek “Türkleşme, İslamlaşma, Modernleşme” olarak formüle edildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde devlet bayrağı üzerinde üç renkle (mavi, kırmızı, yeşil) sembolize edildi.*²⁰

Amerikan bilim adamı Tadeuş Svyatahovski A. Hüseyinzade hakkında şunları yazdı: *“20. yüzyılın başlarında Türk halklarına onun kimliğini bildiren bir kişi var idi. O da Ali Bey Hüseyinzade idi.”*²¹

Ali Bey’in bu doğrultuda yazılan makaleleri sonraki Türk gençliğinin gelişiminde doğrudan rol oynamıştır. Ali Bey sadece Türkçülüğün değil, Turancılığın da taraftarı olmuş, 20. yüzyılın başlarında bu konuda kaleme aldığı şiir, Mısır’da basılan “Türk” dergisinde yayınlanmamış ve yalnızca 1928 yılında Yusuf Akçura tarafından yayınlanan “Türkçülüğün Tarihi” kitabında yayınlanmıştır.

19 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Hukuk, Bakı 2006, s. 107.

20 Şamil Valiyev, “Ali Bey Hüseyinzade ve füyuzatçılık”, <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=108822>, 01 Kasım 2016.

21 Azer Turan, *Ali Bey Hüseyinzade*, “SALAM press”, Moskova 2008, s. 36.

O, kitabında “bu şiirin Ali Bey’in kendisine 1915’te söylediğini ve onun Müslüman Türkler içinde “ilk Turani” olmasını vurgulamakta. Hüseyinzade’nin Turaniliği kararlı ve ısrarlı biçimde müdafaa etmemesine rağmen, onun şairane Turancılığı 1908’den sonra İstanbul’da başka Turancılar, en başlıcası ise Türkiye Cumhuriyeti’nde Türkçülüğün fikir babası kabul edilen Ziya Gökalp’ı yarattığına işaret ediyordu”.²²

Böylelikle, bu dönemde basılan “Hayat” gazetesi ve “Füyuzat” dergisi Türkçülük ideolojisi, Rus İmparatorluğu’nun boyunduruğunda yüzyıllardır ezilen kültürleri, dilleri ve dinleri için zulüm görmüş Türk halklarının ulusal bilincinin oluşması ve geliştirilmesinde olağanüstü bir rol oynamıştır.

Kafkasya aydınları halkın milli kimliğinin oluşumunda sadece basın kullanmazlar, genc aydınlar tüm Rusya’nın Türk Müslüman halklarının hakları uğruna mücadele etmek için siyasi örgütler oluşturur, imparatorluğun uzak bölgelerinde yaşayan Müslüman halklarının politik güçlerini birleştirmeye çalışırlar.

20. yüzyılın başlarında gerçekleşen köylü ayaklanmaları, işçi grevlerini önlemek ve halkları kontrol altında tutmak için Çar resmi yetkilileri uluslararası anlaşmazlık tohumlarını ekiyor ve etnik çatışmayı şiddetlendiriyordu. 1905-1906’da Ermeniler, Bakü, Gence, Zangezür, İrevan, Karabağ ve Nahçıvan’da sivillere karşı katliamlar gerçekleştirdiler.

*Ermenilerin Türklere karşı saldırganlığı sırasında Ahmed Ağaoğlu 1905’te Gence’de “Difai” örgütünü kurmuştur.*²³ Sırf, A. Ağaoğlu ve onun liderliğinde faaliyet gösteren “Difai” örgütü Müslüman nüfuzunun Ermeniler tarafından kırılmasında, Çarlık Rusyası idari makamlarının baskısından müdafaa olunmasında istisnai bir rol oynamıştır.²⁴

Tüm Rusya Müslümanlarını bir araya getirmek için İsmail Gaspıralı’nın başkanlığında diğer entelektüellerle birlikte 1905 yılının Ağustos’unda Nijniy Novgorod’da Müslümanların ilk kongresi düzenlendi. *Kongrede Rusya’daki Müslümanların mevcut durumuna bağlı olarak Müslümanların dayanışmasının önemi vurgulandı, bu hedefe ulaşmak için düzenli olarak toplanmalarına karar verildi.*²⁵

22 Akçura, *age.*, s. 108.

23 Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 215.

24 Eldar Azizov, *Difai: 20. Asrın Başlarında Ermeni-Azerbaycanlı Mücadelesinin İlk Tarihi Şartları ve Sebepleri*, CBS, Bakı 2009, s. 12.

25 Seyidzade, *age.*, s. 24.

*16-21 Haziran 1906’da Müslümanların oluşturduğu sayca üçüncü kongrede “İttifaqi muslimip”in programı kabul edildi ve aynı zamanda “kültürel özerklik” talepleri ireli sürüldü. Müslümanlar, özellikle de okullarda reform edilmesini, öğrencilerin kendi ana dili eğitimini almaları konuları vurguladı.*²⁶

Rus Çarlığı’nda mevcut olan asayiş az sonra 20. yüzyılın başlarında bozuldu. Çarlığın başarısız dış politikası, 1905-1907 yıllarında gerçekleşen İlk Rus devrimi ülke genelinde panik ve gerginliklere sebep oldu. Bu devrimin yatırılması zamani işçinin ve köylü sınıfının işten çıkarılması, nüfusa yönelik ayrımcılık politikası, yerli halklara karşı asimilasyon politikası, insanların siyasi görüşlerine müdahale edilmesi gibi konular yerel halklar arasında haklı olarak memnuniyetsizliğe yol açtı. Rus Çarlığı, çıkan bu gerginlikleri bastırmak için sert ve baskıcı tedbirler aldı. *Polis yerli halka karşı baskı uyguladı ve basın kurumları kapatıldı.*²⁷

Politik görüşlerine göre insanların takip edilmesi, siyasi faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar, bazı gazetelerin kapatılması neticesinde Kafkasya’da yaşayan bilim insanları ve aydınları yakın ülkelere göç etmek zorunda kaldılar. O dönemde Türkçülük gayesi için mücadele eden, cahil kitlenin aydınlatılması, millî kimliğin oluşumu için mücadele eden A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, Mehmet Emin Rasulzade gibi fikir insanları ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

1908’de Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan siyasi karışıklık, Sultan Abdülhamit’in tahtan indirilmesi Kafkasya’dan Türkiye’ye göç eden insan sayısında önemli bir artışa neden oldu. Bu dönemde Türkiye’de de Türkçülük akımı yaygınlaşmıştır. *Osmanlılık ve İslamcılık akımlarının devleti kurtarmaya yetecek çareleri olmadığı anlaşıldığından, aydınlar, devletin zekasının sağlaya bilecek yeni bir harekâtı olarak Türkçülük fikrine sarılmışlardır.*²⁸

Türkiye’de Türkçülük akımının başlanması ve yaygınlaşmasında Rusya’dan göç etmiş düşünürler önemli rol oynadılar. Bu genç aydınlardan biri Tatar asıllı Yusuf Akçura idi. Onun kaleme aldığı 32 sayfalık “Üç Tarz-i Siyâset” makalesi 1904 yılında Mısır’da yayınlanan “Türk” adlı gazetede çıktı. *Akçura, Osmanlı İmparatorluğu’nun tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için devletin resmî olarak benimseyebileceği muhtemel üç ana düşünceyi (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük) tetkik etti.*²⁹ Akçura

26 Seyidzade, *age.*, s. 29-30.

27 İrada Huseynova, *İstoriya naradov Kavkaza*, Tehsil, Bakı 2006, s. 156.

28 Mehmet Köçer, “Osmanlı Devletinde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3; 2003, s. 10-13, s. 11.

29 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-i Siyâset*, <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf>, s. 21.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tekraren eskisi kimi güçlü ve kudretli ola bilmesi için mevcut olan üç akımdan, özellikle Türkçülük akımından yararlanmasını savundu.

Türkiye'ye göç eden mülteciler kamu-siyasal faaliyetlerini bu ortama bağlamış ve faaliyetlerine burada da devam etmişlerdi. Türk Toplumunu ve Türk Ocağı gibi dernekler kuruldu. Kurulan derneklerin temel amacı, Türk bilincini güçlendirmek, Türk ideolojisini yaygınlaştırmak ve tüm Türklerin kullanabileceği ortak dilin oluşturulmasıydı. *A. Hüseyinzade, N. Yusufbeyli, A. Ağaoğlu, Y. Akçura, İ. Gaspıralı, F. Köprülüzade ve onlarca aydın tarafından birlikte kurulan bu dernekler, Türkçülüğe ve Türk ulusunun yükselişine büyük hizmette bulunmuştur.*³⁰

Çar hükümetinin takiplerinden önce İran'a, daha sonra İstanbul'a sığınan Mehmet Emin Resulzade Türkçü ideologlar arasında yerini almış, "Türk Ocağı" ve "Türk Yurdu" dergisinde faaliyete başlamıştır. Resulzade kaleme aldığı "*Türkçülük, yoksa Osmanlılık*" çalışmasıyla Osmanlılık ile Türkçülük arasında kalan Osmanlı aydınlarına bir yol göstermiş, "*Osmanlılık*" anlayışının artık Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu gerçekleri karşılamadığını belirterek Türkçülüğün belirleyici olduğunu iddia etmiştir.³¹

Yukarıda da not edildiği üzere, Kafkasyalı aydınların Türkçü düşüncelerinden etkilenen Türk gençlerinden biri de Ziya Gökalp olmuştur. O, Türkçü gençlerin arasına katılmış, Türkçülük ve Turancılık fikrilerinin ifade edildiği "Turan" şiiirini yazmıştır.

*Ziya Gökalp İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır, Van ve Bitlis heyetlerinin müfettişliğine atanmıştır. 1909'da "İttihat ve Terakki" tarafından Selanik'e gönderilmiştir.*³² Selanik Ziya Gökalp'ın Türkçülük düşüncelerinin ortaya çıkmasında dönüm noktası olmuştur. *Bu dönemde, dilde Türkçülüğü savunan Genç kalemler grubuna katılmış; bu dergide, dilde Türkleşme ile ilgili yazılar yazmaya başlamıştır.*³³ 1912'de Derneğin İstanbul merkezine taşınınca o da bura gelmiş, Türk Ocağının oluşturulmasına katılmıştır, Türk Yurdu ve kendisinin editörü olduğu "Yeni Mecmua" dergisinde Türkçülük, Türk dili hakkında makaleler yazmıştır.

Türkiye'ye göç eden bu aydınlar Türkiye'nin en zor zamanlarında da onun yanında olmuş, millî mücadeleye katılmışlar. *A. Ağaoğlu 1912'de Afyonkarahisar'dan millet vekili seçilmiş, "İttihat ve Terakki" Cemiyetinin toplum merkezi üyesi olmuştur.*³⁴

30 Haleddin İbrahimli, *Azerbaycan Muhaciret Tarihi*, ADPU neşriyyatı, Bakı 2012, s. 25-26.

31 Attar, Şimşir, *age.*, s. 86.

32 Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *AÜİFD*, 47/2 (2006), s. 89-98, s. 91.

33 Şahin Gürsoy, İhsan Çapcıoğlu, *agm.*, s. 93.

34 Gülseren Akalin, Türk düşünce ve siyasi hayatında Ahmet Ağaoğlu, AzAtaM, Bakı 2004, s. 27.

1915'te A. Hüseyinzade İstanbul'da kurulan Rusya Mahkumu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyetinde Y. Akçura ile birlikte olmuştur.³⁵ A. Hüseyinzade "Turan kadrosu" adlandırdığı bu komite ve arkadaşları ile beraber Batı Avrupa'nın çeşitli ülkelerine giderek Türkçülüğü teşvik etmişlerdi. Bu komite aynı zamanda Almanca "Rusya'daki Müslüman Türk Tatarların bugünkü durumu ve faaliyetleri" ve "Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar halklarının haklarının korunması komitesinin mutabakatı" başlığı ile iki metin hazırlamış ve Avrupa'daki siyasi liderlere teslim etmiştir.³⁶

Ayrıca 1916'da Milletler Cemiyetinin Lozan'da düzenlenen Üçüncü Kongresinde Türkiye'den gönderilen heyetin başında A. Hüseyinzade yer almıştır.

1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan sonra Bakü'ye geri dönen Azerbaycanlı aydınlar faaliyetlerine burada devam ettiler. A. Ağaoglu Azerbaycan parlamentosu üyesi seçildi. O, Paris Barış Konferansına giderken hapsedilerek Malta'ya sürgün edildi ve 1921'de sürgünden sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı mücadelede kendisini desteklemek için Ankara'ya geldi. Ağaoglu'nun yetenek ve eğitiminden haberdar olan Atatürk onu İrşat heyetinin başına getirtti. *Bu heyetin amacı oldukça karanlık günler geçiren Ankara Hükümeti'nin millî davasını Anadolu'ya duyurmaktır. Karadeniz boyunca Kars'a kadar yol alan bu heyet işine Ağaoglu'nun önerisiyle bir günlük gazete ve okul tesis ederek başladı.*³⁷

O, daha sonra Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü, "Hakimiyet-i millîye" gazetesinin editörlük görevlerinde çalışmış, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde Türk hukuk tarihinden ders vermiştir. O, siyasi faaliyetine burada devam etmiş, "Halk Cumhuriyet Partisi" ve "Halk Partisi"nin kurucularından biri olmuştur.³⁸

Bunun dışında, Ağaoglu 1927-1931 yıllarında ikinci ve üçüncü Meclisin Kars milletvekili olmuştur. O, yeni kurulan Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukukundan dersler vermiştir.³⁹ Onun kızı Süreyya Ağaoglu Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk hukuk eğitimi görmüş ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine ilk kadın avukat ve kadın hakları savunucusu olarak kayıtlara geçmiştir.

Y. Akçura Türkiye Büyük Millet Meclisine üye seçilmiş ve Atatürk'ün kültür ve siyaset konuları üzere danışmanı olmuştur.

35 Turan, *age.*, s. 44.

36 Turan, *age.*, s. 45.

37 Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoglu ve Rol Değişikliği:Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, İstanbul 2002, s. 180.

38 Mammadov, *age.*, s. 47.

39 Akalin, *age.*, s. 33.

Böylelikle, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında milli kimliğin oluşturulmasında Kafkasya aydınlarının faaliyetini özetlemek gerekirse, Kafkasya aydınları, özellikle Azerbaycanlı aydınlar 20. yüzyılın başlarında Türkçülük, Turancılık ideolojisinin oluşumu, Türk Müslüman halklarının hukuk ve haklarının, İslami değerleri korunması, anadilinde eğitim almak, millî basının gelişimi için ellerinden geleni yaptılar. Bu değerli insanların faaliyetleri sayesinde Çarlık hükümeti tarafından hakları ezilen Türk Müslümanlar arasında millî siyasi birlikler, partiler oluşturulmuş, bağımsızlık mücadelesi düzenlenmiş ve bu faaliyetlerin sonucu olarak 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur.

Kafkasya'nın Türk aydınları yalnızca Rusya'daki faaliyetleri ile yetinmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'nda da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Onlar burada siyasi Türkçülüğün oluşturulmasında önemli işler yapmışlardır. Türkiye'de gerçekleşen siyasi olaylara seyirci kalmamış, bu siyasal süreçlerin doğrudan katılımcısı, lokomotif gibi görev almıştır. Bir yüzyıl önce başlayan Türkçülük, millî kimliğin oluşturulması, İslami değerler için yapılan mücadele günümüzde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kardeş ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde iki ülke arasındaki güzel dostluk ilişkilerinin temeli o dönemde oluşturulmuştur. Dahası, iki ülke arasındaki kardeşlik ilişkileri diğer Türk devletleri için bir örnek olmalı ve dil, kültür ve dini bir olan tüm Türkçe konuşan devletler arasında bir tür kardeşlik ilişkileri kurulmalıdır.

Kaynaklar

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-i Siyâset*, <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf>

Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün tarihi*, “Hukuk”, Bakı 2006.

Akalin Gülseren, Türk düşünce ve siyasi hayatında Ahmet Ağaoğlu, AzAtaM, Bakı 2004. Aşırılı, Akif, *Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920)*, Elm və Tehsil, Bakı 2009.

Attar, Aygün, Şimşir, Sebahattin, *Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Azərbaycan Tarixi, IV cilt, Elm, Bakı 2008.

Azərbaycan Tarixi, V cilt, Elm, Bakı 2008.

Azizov, Eldar, *Difai:20. Asrın Başlarında Ermeni-Azərbaycanlı Münakaşasının İlk Tarixi Şartları və Səbəpləri*, CBS, Bakı 2009.

Çemenzeminli, Yusuf Vezir, *Seçilmiş eserleri*, düzenleyen Tofiq Hüseynoğlu, Avrasiya Press, Bakı 2005.

Ergün, Mustafa, Barış, Çiftçi, “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid Okulları”, <https://leventeraslan.files.wordpress.com/2016/05/usulu-cedid.pdf>.

Gürsoy, Şahin, Çapcıoğlu, İhsan, “Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *AÜİFD*, 47/2 (2006), s. 89-98.

Hasanlı, Camil, “Ali Mardan Bek Topçibaşev-pobornik prav musulman”, *Lığnostı*, S. II (62), 2013, s. 48-56.

Huseynova, İrada, *İstoriya naradov Kavkaza*, Tehsil, Bakı 2006.

İbrahimli, Haleddin, *Azərbaycan Muhacirət Tarixi*, ADPU neşriyyatı, Bakı 2012.

Köçer, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Akımının Ortaya Çıkması”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 3 (2003), s. 10-13.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Landau, Jacob M., *Exploring Ottoman and Turkish History*, Hurst & Company, London 2004.

Mammadov, Haqani, *Aydınlarmızın İstiklal Mücadilesi*, Biznes Universitesi, Bakı 1999.

Özcan, Ufuk, *Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği: Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, İstanbul 2002.

Qurbanov, Rafiq, *Kafkaz Tarihi*, Zardabi LTD, Bakı 2008.

Sarı, İbrahim, *Türk Dünyası ve İsmail Gaspralı: Türk Dünyasının Manevi Şahsiyeti*, NoktaE-Book Publishing, Antalya 2016.

Seyidzade, Dilara, *Azərbaycanskie deputatı v Qosudarstvennoy Dume*, Azərneşr, Bakı 1991.

Tahirli, Abid, *Bütün Türklerin Tarcumanı*, “Ozan” neşriyyatı, Bakı 2012.

Turan, Azer, *Ali Bey Hüseyinzade*, “SALAM press”, Moskova 2008.

Valiyev, Şamil, “Ali Bey Hüseyinzade ve füyuzatçılıq”, <http://www.azerbaijan-news.az/indeh.php?mod=3&id=108822>, 01 Kasım 2016.